УДК 821.512.145

Л.Р. Надыршина

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ ШИГЪРИЯТЕНДӘ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬ МОТИВЛАР

В статье рассматриваются экзистенциальные мотивы в поэзии Габдуллы Тукая. Автор акцентирует внимание на семантических особенностях отдельных мотивов лирики поэта. В статье выделены и проанализированы наиболее частотные экзистенциальные мотивы в поэзии Г. Тукая: угасание, отчуждение, одиночество, обреченность и бессилие перед судьбой. Автором статьи установлены социально-политические и биографические предпосылки экзистенциального мировосприятия поэта, сделан вывод о национальной семантике изучаемых мотивов.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, мотив, поэзия, экзистенциальная картина мира, поэтика.

In this article existential motives in Gabdulla Tukay's poetry are considered. The author focuses on the semantic features of individual motives of the poet's lyrics. The article highlights and analyzes the most frequent existential motives in G. Tukay's poetry: extinction, alienation, loneliness, doom and impotence before fate. The author of the article establishes the socio-political and biographical prerequisites of the poet's existential worldview, concludes about the national semantics of the studied motives.

Keywords: Gabdulla Tukay, motive, poetry, existential picture of the world, poetics.

XX йөз башында татар әдәбиятында, шул исәптән поэзиядә дә, кискен индивидуализм һәм төшенкелеккә бирелү берлеген хасил иткән экзистенциализм агымы шактый зур урын ала. Чарасызлык, үлем, җәза, ялгышу һ.б. төшенчәләр милләт, халык язмышы турындагы гамьнәрне бер ноктага җыя һәм әдәбиятта төп мотивларның берсенә әверелә. Н. Исәнбәт, С. Сүнчәләй, Ф. Бурнаш, Б. Мирзанов, Ф. Ибраһимов кебек авторларның иҗатында гареб әдәбияты рухында язылган экзистенциаль үрнәкләр күзәтелсә, XX йөз башында иҗат иткән башка шагыйрьләрнең әсәрләрендә бу фәлсәфәгә хас аерым мотивлар (елау, ялгызлык, үлем, чарасызлык, өметсезлек һ.б.) киң тарала. Тукай иҗатында да экзистенциаль дискурс, нигездә, мотивлар дәрәҗәсендә чагылыш таба.

Тукай шигъриятенең Уральск чорында экзистенциаль мотивлар аерым бер үрнәкләр белән генә чикләнә, алар сызлану фәлсәфәсе контекстында каралмый, ә бәлки халык әдәбияты традицияләре кысаларында кабул ителә. Әйтик, шагыйрьнең шәркый традицияләр йогынтысында язылган «Ифтиракъ соңында» (1906); «Сәгадәт юк, фәкать наме сәгадәт...» (1906), «Дәрдемәнд дәгелмием?» (1906) кебек мәхәббәт лирикасы үрнәкләрендә сызланулы хиссият билгеле

бер дәрәҗәдә урын ала. Тикшерүчеләр билгеләп үткәнчә, көнчыгыш әдәбияты белән аваздашлык образлар системасы, поэтика дәрәҗәсендә чагылыш таба. Лирик герой мәхәббәттән акылын җуйган, җанын биләгән сөю хисеннән өзгәләнгән шәхес буларак ачыла [Материалы, с. 375], шул рәвешле, әлеге шигырьләрдә мәхәббәт газабы төп мотив буларак формалаша.

Жанры буенча пейзаж лирикасына караган «Яз» (1907) шигырендә капма-каршы семантикалы мотивлар берлеге – яз фасылына бәйле яңару һәм кыямәт көне, ахырзаман белән ассоциацияләр рәвешендә чагылган бетү, юкка чыгу мотивлары – үзара бинар оппозициядә килә. Шул рәвешле, шигырьдә ике катлы дөнья сурәте торгызыла: язгы күренешләрне тасвирлаган пейзаж өлеше ахырзаман турында искәрткән куркыныч, шомлы сурәтләр белән алмашына: *Төшерә искә язның бу томаны / Дөханы ахыр – ахыры заманы. <...> Белерсең син боларның мәхшәре дип, / Бу бозларны – үлекләр гаскәре дип; / Өрелмеш дип белерсең санки мөгез, / Вә яки мөгезен селкеткән үгез. / Болар әллә бара дәһшәтле судка, / Беленми: кайсы – җәннәт, кайсы – утка / Бу галәмне тота бертөрле каушау. / Бөтенләй болганадыр, килә шау-шау* [Тукай, 1 том, б. 167]. Әлеге ассоциатив сурәттә чагылган юкка чыгу мотивы чарасызлык, үлемнең котылгысызлыгы, газап кебек экзистенциаль фикерләү тибына бәйле башка мотивлар хисабына тулыландырыла, дини инануларга ишарәләгән образлы ассоциацияләр яшәешнең фанилеге турында уйлануларга җирлек әзерли. Киләсе строфаларда бу хыялый сурәт яңадан чынбарлык тасвиры белән алмашына, салмак, тыныч интонация алгы планга чыга. Хисси-психологик кичерешләрендә ике дөнья – фани һәм бакый дөньялар чигендә калган лирик герой уйлануларына нәтиҗә буларак яңгыраган соңгы строфа яшәешнең табигый канунын раслау буларак укыла: *Шулай шул: уйлата яз төрле якны, / Димәк ки – бер мәматны, бер хәятны* [Тукай, 1 том, б. 167].

Г. Тукайның «Сөальләр» (1907), «Дөньяда торыйммы? – дип киңәшләшкән дустыма» (1907) шигырьләрен фәлсәфи тематиканы калкыткан әсәрләр рәтендә карарга мөмкин, һәм аларда нәкъ менә экзистенциаль дөнья картинасы үзәктә тора. Әйтик, беренче шигырьдә лирик геройның Илаһка юнәлдерелгән монологы экзистенциаль эчтәлекле: ул яшәешнең гаделсезлеген, кешенең язмышы алдан билгеләнгәнлеген, тәкъдирне үзгәртүнең мөмкин түгеллеген аңлаудан туган фаталистик уйлануларны үз эченә ала. Монологның риторик шәкелдә бирелүе бу уйларны тагын да тирәнәйтә һәм әсәрдәге төп мотив – газап мотивын нигезли: *Йа Ходая! нигә төрле-төрле кыйлдың бәндәни? / Ни сәбәб соң җөмлә әдна бәндәләрдән бән дәни? / Ник бәни шад идмәдең, ник әйләдең гамь һәмдәми? / Юхса бәхре гамь мәсиле, мәнсабе дә бәндәми?* [Тукай, 1 том, б. 149]. Газаплы халәт, киләсе строфаларда тагын да үстерелеп, кеше яшәешенең аерылгысыз бер өлеше буларак раслана, газап мотивы тәкъдир, язмыш мотивлары белән семантик бәйләнештә бирелә. Кеше, никадәр генә тырыш-

са да, газапланса да, язмышын үзгәртә алмый дигән фикер шигырьдә кызыл җеп булып уза.

XIX йөзнең икенче яртысы һәм XX йөз башы – татар халкының уяну, милләт буларак формалашу, милли азатлык өчен көрәш чоры. Бу чорга милли аң уяну, әдәбиятта, сәнгатьтә милли идеяләргә игътибар арту, милли мәсьәләләрнең һәм милләткә мәхәббәт тойгыларының үзәктә булуы хас [Ханнанова, б. 46]. Шушы олы үзгәрешләрнең үзәгендә торган шәхес буларак, Тукай шигырьләрендә экзистенциаль мотивлар да еш кына иҗтимагый алшартлана һәм шагыйрьнең дөньяга карашларын, заманга, чорга бәясен җиткерүнең бер чарасына әйләнә. Татар халкының тарихы, үткәне, хәзергесе белән бәйле хәсрәтле-ачынулы уйланулар Тукай шигырьләрен сызланулы рухка көйли, иҗтимагый дискурс татар халкының данлы, әмма моңлы, фаҗигале тарихи сәхифәләрен ачып бирү вазифасына хезмәт итә. Әйтик, «Кичке азан» (1906) шигырендә бер төенгә тупланган төрле экзистенциаль мотивларның (елау, өметсезлек, гомернең бетүен аңлау, бәхилләшү) нәкъ менә шушы модификациясе алга чыга. Азан тавышы тәэсирендә лирик герой күңелендә туган тетрәнүле уй-кичерешләр, сагышлы-хәсрәтле гамьнәр татар халкының тарихын, язмышын, төрки дөнья фаҗигасен аңлау белән бәйле. Касыйм, Казан, Әстерхан һ.б. юкка чыгарылган дәүләтләрне бер-бер артлы санап китү, бердән, дәүләтчелекне югалтудан туган ачынулы үкенү хисен көчәйтә, икенчедән, дини эчтәлекле азан мотивы белән янәшәлектә, һәр яшәешнең бетүгә юнәлгәнлеге, бар нәрсәнең вакытлыча булуы турындагы фәлсәфи күзаллауны алга чыгара, «инде беттек» гыйбарәсен кабатлау аша шагыйрь бу идеяне шигырьгә лейтмотив итеп кертә: *Инде беттек; / Бетәргә сүз- / не беркеттек; / Вактында җир- / не селкеттек, / Инде беттек, / Инде беттек!* [Тукай, 1 том, б. 135]. Тукай татар халкы яшәешен үткән – бүгенге – киләчәк берлеге буларак күзаллый һәм инкыйраз мотивын ерак гасырлар аша үз чорына китереп җиткерә, XX йөз башында хөкем сөргән милли таркаулыкны кире кага, татар халкын юкка чыгарачак төп фактор буларак карый. Үлем, бәхилләшү мотивлары белән тулыландырылган инкыйраз мотивы милләт киләчәгенә өметне юк дәрәҗәсенә җиткерә, «инде беттек» гыйбарәсенең гомумфәлсәфи мәгънәсеннән тыш икенче – милли семантикасы калкып чыга, лирик геройның сагышлану, хәсрәтләнү хисенең дә төп сәбәбе милли гамьнәр белән алшартлана. Шигырдә урын алган экзистенциаль мотивлар милли яссылыкта карала, милләт фаҗигасен аңлап сыкрану әсәрне үтәли иңләп уза.

Иҗатының Казан чорында (1908–1913) Г. Тукай әсәрләрендә лирик, романтик аһәңнәр көчәя, шул кысаларда кулланылган аерым бер экзистенциаль мотивларның семантикасы үзгәреш кичерә: хәзер инде алар лирик геройның эмоциональ күңел халәтен, дөньяны күзаллавын җиткерүгә буйсындырыла. Бу чорда иҗат ителгән шигырьләрдә еш кына яшәүнең чикләнгәнлеге, вакытның тиз агышы турында уйланулар белән нигезләнгән фәлсәфи башлангыч алга чыга, автор

кешеләрдән, тормыштан ваз кичкән шәхес буларак күзаллана. Хәсрәтләнү, сагышлану, күз яше түгү, газап, өметсезлек, дөньядан тую, күңел төшенкелеге, ялгызлык һ.б. мотивлар күп кенә әсәрләрдәге дөнья сурәтенең үзәгендә тора. Тукай шигъриятендә мондый тенденция иҗтимагый-сәяси һәм биографик факторлар белән алшартлана. Мәгълүм булганча, 1905–1907 елгы инкыйлаб дулкыннары тынгач, илдә кара реакция еллары башлана, һәм ул милли мәдәният үсешенә зур киртә була. Рөхсәт алу өчен күп тырышлык куеп дөньяга чыгарылган газета-журналлар ябыла башлау, күп кенә татар әдипләренең жандармерия эзәрлекләвенә дучар булуы, китапларын конфискацияләү, тикшерү, цензураның артык катгыйлыгы нәтиҗәсендә сүз иреге кысылу һәм башка шундый тискәре үзгәрешләр татар әдәби-мәдәни мохитендә гомуми төшенкелеккә китерә, шушы чорда иҗат иткән татар әдипләренең әсәрләрендә яшәеш ямьсезлегеннән зарлану, хәсрәт, өметсезлек, моңлану, киләчәккә ышанычны югалту кебек мотивлар төп эчтәлекне хасил итә. Реакция нәтиҗәсен анык татыган, тормышыннан, яшәү шартларыннан канәгать булмаган, рухи тынычлык таба алмаган Тукай шигырьләренә дә шәхси җирлекле экзистенциаль мотивлар үтеп керә. Шагыйрь күңелен биләгән төшенкелек, өметсезлек, чарасызлык хисләре аның «Бер кайгы көнендә» (1908), «Теләү бетте» (1909), «Өзелгән өмид» (1910) кебек шигырьләрендә төп урын били. Мәсәлән, «Бер кайгы көнендә» шигырендә (аның беренче варианты «Күңелсез минутта» дип бастырылган булган, 1912 елда дөнья күргән җыентыкта инде исеме үзгәртеп бирелгән) күңел төшенкелегенә бирелгән лирик герой халәте рухи кризис кичергән шагыйрьнең үз кичерешләре булып укыла, бетү, гомернең узуы, бәхетле үткәннең кире кайтмаячагын аңлау әсәрнең төп эчтәлеген нигезли, бу мотивлар беренче строфада ук калкытыла: *Беттем мин, яшь малай, беттем гомергә дә; / Эссе кан, көчле җан кайтмас гомер дә* [Тукай, 1 том, б. 230]. Икенче строфада югалту мотивын ялгызлык мотивы тулыландыра, ялгызлыктан туган бәхетсезлек хисе шигырьдә иң югары дәрәҗәсендә тәкъдим ителә: лирик герой *«Бар микән дөньяда миннән бәхетсезләр?»* дип өзгәләнә. Өченче строфада традицион образлар аша ачылган сагыш, газап мотивлары үзәккә куела: татар шигъриятендә киң кулланылган *зәгъфрандай саргаю* гыйбарәсенең үзгәртелгән варианты лирик геройның сагышлы халәтен ачу вазифасына хезмәт итә: *Саргайдым, зәгъфраннан сары мин, / Бу чокырлы йөзләр тулмас гомер дә* [Тукай, 1 том, б. 230]; ягъни аның хәсрәте тагын да олырак, тирәнрәк. Шул рәвешле, экзистенциаль иҗатка хас булган бетү, вакыт агышы, гомернең үтүе, ялгызлык кебек мотивлар татар әдәбиятында киң кулланылган традицион мотивлар хисабына семантик яктан тагын да көчәйтелә.

«Милли моңнар» (1909), «Милләтчеләр» (1908) кебек шигырьләрдә дөньяны экзистенциаль күзаллауга хас мотивлар милли контекстта яңгырый, татар халкы язмышы белән бәйле гамьнәрне җиткерү ысулына әйләнә. Әйтик, «Милли моңнар»да милләт тарихы,

халык язмышы мәсьәләләре «зарлы, моңлы» көй образына салынган сызлану, моңлану мотивы аша сәнгатьчә гәүдәләнеш ала, икенче-өченче строфада милли тарихның фаҗигале сәхифәләрен ачкан изелү (*Өзлеп-өзлеп кенә әйтеп бирә / Татар күңле ниләр сизгәнен; / Мескин булып торган өч йөз елда / Тәкъдир безне ничек изгәнен* [Тукай, 2 том, б. 230]), михнәт чигү, күз яшьләре түгү (*Күпме михнәт чиккән безнең халык, / Күпме күз яшьләре түгелгән* [Тукай, 2 том, б. 230]) мотивлары бер бәйләмгә туплана. Дүртенче строфада килеп кергән Болгар һәм Агыйдел хронотоплары автор уйлануларында үткән һәм бүгенгене кисештерә, сызланулы, сыкраулы хиссиятне милли тарихтан хәзергегә кадәр суза.

Тукайның Казан чоры шигъриятенә хас экзистенциаль дөнья сурәте шагыйрьнең тормыш сәхифәләре белән турыдан-туры бәйле. Мәгълүм булганча, шагыйрь Казанга ашкынулы, өмет тулы хисләр белән рухланып килә, мондагы әдәби-мәдәни мохит аны үзенә тарта, әмма биредә ул хыял-омтылышларын тормышка ашыра алмый. Тукайның дусты, сердәше Ф. Әмирхан истәлекләрендә әйтелгәнчә, бер очрашканда шагыйрь Казанга килгәннән бирле соң дәрәҗәдә эшлексезләнүе, эшсез, идеалсыз, чиле-пешле кешеләр тирәсеннән котылырга теләве, ләкин үзендә шуңа көч таба алмавы турында ачынып сөйли [Тукай турында замандашлары, б. 80]. Бу рухи гасабилык шагыйрьнең авыруы белән көчәйтелә. Киләчәккә өмете сүнгән, гомеренең азагына якынлашуын аңлаган әдип иҗатында дөньяны экзистенциаль тоемлау зур урын ала башлый. Мәсәлән, «Өзелгән өмид» шигырендә сызлану фәлсәфәсенең төп категорияләреннән булган өметсезлек төшенчәсе көчле позициядә килә, әсәрнең исеменә чыгарылып, теманы билгели. Өметсезлек үзе төрле экзистенциаль мотивлар үрелмәсеннән оеша: яшьлекнең узуы, иҗат утының сүнүе, җиһанда үзеңне ят тою, читләшү, халкыңнан аерылу, сагыш, ялгызлык. Тикшерүчеләр билгеләвенчә, бу мотивлар семантик яктан бер-берсенә якын: аларда кире кайтарып булмаслык югалту бар. Нәтиҗәдә укучы лирик геройның барлык кыйммәтләрне югалтуы сәбәпле туган фаҗигасенә төшенә, бу халәт трагик пафоска тәңгәл килә [Әдәби, б. 33]. Шигырьдә гомернең үтүе, вакыт агышын туктатып булмау яшәешнең табигый кануны буларак кабул ителә *(Күз теңеп баксам әгәр дә тормышымның күгенә, / Яшь һилал урынында анда тулган айның яктысы* [Тукай, 2 том, б. 152]), һәм шушы хакыйкатьне аңлаудан туган чарасызлык хисе дүртенче строфада «мин сүнәмен» гыйбарәсендә реальләшкән сүнү/бетү мотивы белән кушылып китә. Кабатланып килгән «моңлы» эпитеты сагышлы эмоциональ-психологик халәтне билгеләүче төп берәмлек буларак кулланыла.

Лирик геройның ялгызлыгын тоюдан туган төшенкелек, өметсезлек хисләрен, ачынулы күңел халәтен ачып биргән елау мотивы да шигырьдә ике тапкыр кабатлана. Беренче очракта бу мотив кайгы-хәсрәт, күз яше түгү кешенең даими халәте икәнлеген раслау вазифасына буйсындырыла: *Күз яшең дә кипмичә еглап вафат булган әни! /*

Гаиләсенә җиһанның ник китердең ят кеше?! [Тукай, 2 том, б. 152]. Соңгы строфада елау мотивы яңадан калка һәм лирик геройның юану, бушану, рухи чистарыну мизгеле буларак укыла: *Бар күңелләрдән җылы, йомшак синең кабрең ташы, – Шунда тамсын күз яшемнең иң ачы һәм татлысы!* [Тукай, 2 том, б. 152]. М. Ибраһимов билгеләвенчә, кабер ташы, дөнья әдәбиятындагы кебек үк, изге, сакраль урын, тормышның үзәге кебек аңлашыла башлый, символга әверелә, <...> хәтернең, ана – халык – милләт тарихын яшәртүче буларак, барлык кыйммәтләрдән өстенлеге хакындагы фикер калкып чыга. Ана кабере – яшь агызырлык изге урын булу лирик геройны кайгыга салган яшьлекнең узуы, иҗат дәрте сүнү, милләт киләчәгенә булган өметнең өзелүе тудырган фаҗигане киметә, үзенчәлекле фәлсәфи-моңлы өмет чаткысы пәйда була [Бу турыда: Әдәби, б. 34].

«Өмидсезлек» (1910) әсәрендә дә экзистенциаль яңгыраш әсәр исеменә чыгарылган темада ук ассызыклана. Өметсезлекнең сәбәбе – истибдад (реакция, искелек, тиранлык), һәм шуңа мөнәсәбәтле туган ачынулы-гасабилы халәт һәр строфаны иңләп үтә. Дөньядан ваз кичү, яшәеш кануннарын кире кагу – шушы халәтне нигезләгән төп мотивлар, лирик геройның мондый яшәештән үлемне артык күрүе аларның семантикасын билгели: *Тәндә җаным, чык та Тәңреңә юнәл, бар, кайт кире! / Китте җаннар азыгы, һәм кайтты истибдад кире* [Тукай, 2 том, б. 131]. Шигырьдә лирик геройның үзгәрешләргә мөнәсәбәтле күңел халәте эмоциональ каршылыклар рәвешендә ачып бирелә, һәм бу – әсәрнең композицион төзелешендә дә чагылыш таба: һәр строфа мәгънә ягыннан капма-каршы укылган икеюллыклар рәвешендә оеша. Мәсәлән, икенче строфада яңару һәм бетү мотивлары бинар оппозициядә килә: *Яз башы дип, башны калкытмагыз, и гөл-ганҗәләр! / Бел, янарсыз: җир хәзер ялкынлы истибдад җире!* [Тукай, 2 том, б. 131]. Алга таба өметсезлек, киләчәккә ышанычны югалту халәте белән сәбәп-нәтиҗә бәйләнешендәге бетү/юкка чыгу мотивы яңадан берничә мәртәбә кабатлана, җир яшәешенең төп юлдашы итеп күрсәтелгән фөрьяд (зарлану, ыңгырашу) төшенчәсе экзистенциаль укылышны көчәйтә. Тукай яшәгән чор рухын ачып бирү максатына буйсындырылган яшәеш – җәһәннәм янәшәлеге шагыйрьнең шул еллардагы иҗтимагый-сәяси вазгыятькә бәясе булып аңлашыла.

Гомумән, шагыйрьнең Казан чоры иҗатында үзен ялгыз хис иткән, максат-омтылышларын бүлешүче булмавына, даирәсендә ялганчы, икейөзле затлар өстенлек алуына борчылган лирик герой шактый еш урын ала, бу аның шигырьләрендә җәмгыятьтән читләшү, качу, алдану, дөньядан ваз кичү кебек мотивларны активлаштыра. Мәсәлән, яшәеш ямьсезлеген аңлау, адашу, алдану, киләчәккә ышанычны югалту мотивлары Тукайның «Үкенеч» (1910), «Тәләһһеф» (1910), «Дошманнар» (1912) кебек шигырьләрен экзистенциаль укылышка көйли. Әйтик, «Үкенеч» шигырендә адашу һәм алдашу мотивлары лирик геройның эмоциональ халәтен билгели: ул дус итеп кабул иткән зат-

ларның «тышы яхшы, бозыклыгы эче» турында уйлана, изге юлдан адашуына борчыла, икейөзле, хыянәтчеләр даирәсендә калуына ачына, чарасызлыктан үрсәләнә. Шушы эмоциональ киеренкелек тәэсирендә шигырьдә ялгызлык һәм читләшү мотивлары көчле позициядә килә, бу мотивлар символик эчтәлекле йолдыз образы аша тәгъбир ителә: *Нигә мин тормадым бер читтә ялгыз – / Ничек күктә яна бер данә йолдыз? / Шулай янсам, ни булды, төшми җиргә, / Якынлашмыйча һәр мәгърур сәфилгә! / Яньп ялгыз шулай, күп еллар үткәч, / Сүнәр идем, Ходайдан вәгъдә җиткәч* [Тукай, 2 том, б. 133]. Ялгызлык мотивы, семантик яктан үстерелә килеп, лирик геройның хәятен тасвирлаган караңгылык төшенчәсендә бөтен тулылыгы белән ачыла, психологик кичерешләрдә реальләшкән өмет сүнү мотивы белән тулыландырыла: *Әсирмен, ычкыналмам инде мәңге, / Күңелсез һәр ягым – нурсыз, караңгы! / Монафикълар камап һәр дүрт ягымны, / Күрәлмим мин кояшым һәм аемны. / Кырылды алда изге эшкә вәгъдәм, / Караңгыда күренми чөнки кәгъбәм!* [Шунда ук]. Соңгы строфада көрәш һәм бетү мотивлары семантик каршылык барлыкка китерә: *Читен хәл. Гайрәтең җитсә – ерып чык, / Әгәр җитмәс исә – бет, шунда тончык!* [шунда ук], бу каршылык яшәеш кануннарын калкыткан фәлсәфи бетем буларак укыла, шулай ук лирик геройның бу яшәештән канәгатьсезлеген дә бөтен төсмерләре белән ачып бирә.

Гомеренең соңгы елларында каты авыруы сәбәпле дөньяга сызлану, газап, хәсрәтле моң күзлегеннән караган шагыйрь әсәрләрендә аның шәхси кичерешләрен чагылдырган экзистенциаль мотивлар аеруча киң кулланыла башлый. Әйтик, гомернең азагы якынлашуын аңлау, үлем көтү, сүнү/бетү кебек мотивлар «Кичке теләк» (1912), «Үтенеч» (1912), «Хәстә хәле» (1913), «Кыйтга» (1913) кебек шигырьләрне бер бәйләмгә туплый, аларда лирик герой дөньядан гайрәте чиккән, язмыш караңгылыгыннан алҗыган, яшәүнең мәгънәсезлеген аңлаган халәттә сурәтләнә, аның сызланулы кичерешләре лирик-эмоциональ эчтәлектә ачыла. Караңгылык/золмәт төшенчәләре әсәрләрдәге дөнья сурәтенең төп категорияләренә әйләнә. Мәсәлән, «Кичке теләк» шигырендә әсәрнең исемендә үк урын алган хронотоп лирик геройның рухи халәтенә, яшәешкә мөнәсәбәтенә ишарә итә: кич – көннең азагы, экзистенциаль укылышта ул гомер кояшы сүнү белән ассоциацияләшә, гомер соңына керү рәвешендә кабул ителә. Иҗат мотивы күңелендәге шигырьләрен ак кәгазьгә төшереп калдырырга ашкынган шагыйрь образын нигезли, аның төшенкелек, авыр уйлар белән тулы кичерешләре *сүнгән лампа* метафорик образы аша җиткерелә: *Күп тә үтмәстән, утым ялт-йолт итә һәм селкенә, / «Гөлт!» итеп актык нурын бер күрсәтә, аннан сүнә* [Тукай, 2 том, б. 235]. Шунысын искәртү зарур: шәм/ут сүнү мотивы татар әдәбиятында традицион мотивлардан санала, XX йөз башы татар шигъриятендә ул милли эчтәлек белән баетыла, милләтнең алгарышы, киләчәге белән бәйле уйлануларны җиткерү чарасына әйләнә, караңгылык, төн образлары бу мотивның юлдашына әверелә (Хәбибулла Габидов

«Нигә бу шәмнәр сүнә?», 1914 һ.б.). Тукайның әлеге шигырендә ут сүнү мотивы шагыйрьнең күп кенә шигырьләрендә кабатланган өметсезлек мотивын яңарта: өмет сүнүе буларак укыла. Кабатланып килгән караңгылык төшенчәсе лирик герой яшәешен характерлаучы доминанта образга әйләнә, елау мотивы хәсрәтле, сагышлы хәятнең төп юлдашы булып кабул ителә: *Нишлисең? Һәр якта золмәт. Ихтыярсыздан ятам; / Мин, ятып, яткан җиремдә төрле уйларга батам. / Мин, караңгылык эчендә уйланып яткан көйгә, / Нечкәреп күңлем, җылыйм да бер сүз әйтәм лампага* [шунда ук]. Шигырь дәвамында кешене өмет яшәтүе турындагы фикер үстерелә килә, һәм шигырьнең соңгы строфасында өметсезлек иң югары дәрәҗәсенә җитә, иҗат уты сүнү – өмет сүнү, ә өмет сүнү – үлемгә тиң дигән идея булып формалаша: *«Ни бәхет! – дим, – иртәгә кич син тагын да янмасаң, / Бу ятыштан мин дә мәхшәр җитмичә кузгалмасам!»* [Шунда ук].

Гомер азагында иҗат ителгән шигырьләрендә Тукай үлем, әҗәл көтү мотивларына да мөрәҗәгать итә. XX йөз башы татар әдәбиятындагы модернистик күренешләрне җентекле өйрәнгән Д.Ф. Заһидуллина билгеләвенчә, XX гасыр башы татар әдәбиятында үлемне куркыныч, фаҗига дип аңлаудан аның кешене яшәү газабыннан азат итү мөмкинлеген тануга кадәр ара узыла, кайбер әсәрләрдә әҗәл яшәүгә нокта куючы булса, кайсыларында аның дәвамы ролен уйный. Кайбер авторлар үлемне тормыш аһ-зарыннан котылу мөмкинлеге итеп карый [Заһидуллина, б. 114]. Тукайның «Читен хәл» (1911) шигырендә яшәү һәм үлем фәлсәфәсе нәкъ менә шушы яссылыкта бирелә. Тулаем экзистенциаль эчтәлектә иҗат ителгән бу әсәрдә дөньядан ваз кичкән лирик герой күз алдына килеп баса. Беренче строфада аның үкенечле, ачынулы психологик халәте дөньяга туганыңа үкенү, суфичылык әдәбиятыннан килгән шәраб эчү мотивын семантик яктан капма-каршы эчтәлектә бирү хисабына ачыла: *Ни була тугмак сыйратын кичмәсәм, / Бу ачы гомрем шәрабен эчмәсәм?!* [Тукай, 2 том, б. 192]. Икенче строфада яшәешнең табигый агышын инкяр итү һәм яшәүдән тую мотивлары бер-берсен тулыландырып, семантик бөтенлек барлыкка китерә: *Әйләнә бит, утми, бетми гомре дә! – / Килә утлар чәчеп, син кышласаң* [шунда ук]. Шагыйрьнең өметсезлек, рухи төшенкелек тулы халәтен җиткерүгә, яшәешкә, дөньяга, язмышка ачуын һәм газаплы-ачынулы уйларын ачып бирүгә юнәлдерелгән көтелмәгән ассоциацияләр сискәндереп җибәрә: *Каршыма чыкма, кояш, син – канлы тап! / Ак кәфендәй син җәелмә өсткә, таң!* [Шунда ук]. Тормыш ямьсезлегеннән, дөнья караңгылыгыннан алҗыган халәттә төп юаныч – үлем көтү, бу фикер шигырьдә беренче строфадан ук кабатлана, шул рәвешле, сызлану белән бәйле эчтәлек көчәйтелә: *Ардым инде, кайда актык мәүфыйкем? Җилкенәмен – бер басарга өч басам; Катле нәфситсәм, Ходайдан куркамын, / Ләкми чир, аурып та булмый, ичмасам!* [Шунда ук]. Тукай шигъриятендә мондый тенденция «Хәстә хәле» шигырендә дә урын ала. Әсәрнең һәр строфасында башка экзистенциаль мотивлар белән үрелгән өмет-

сезлек мотивы калкытыла, әйтик, беренче строфада ул яшәү мәгънәсен җую, йокысызлык, төш мотивлары белән бәйле булса (*Көн туа. Һәр көнне хикмәт, мәгънәдән буш эш күрәм; / Күз йомалмыйм төн буе, йомсам – коточкыч төш күрәм* [Тукай, 2 том, б. 277]), икенче строфада кешеләрнең икейөзлелеге, чын йөзләрен битлек астына яшерүләренә бәйле алдану һәм читләшү мотивлары белән тыгыз бәйләнә *(Юк янымда чын кеше, булганда да – мин чит күрәм*; / *Белмәдем капшап, фәкать һәр йөздә кәгазь бит күрәм* [шунда ук]), гомумән, лирик геройның экзистенциаль кичерешләре строфа саен үстерелә килә, иман, мәрхәмәт, шәфкать, мәхәббәт кебек иң төп кыйммәтләрдән мәхрүм калган җиһанның ямьсезлеге, зәмһәрир суыклыгын образлы итеп ачып бирү җан туңу мотивы аша тормышка ашырыла: *Бетте иман, мәрхәмәт, шәфкать, мәхәббәткә тәмам; / Бәйле корбанлык кеби, алда кызыл кан, ит күрәм. / Бар хәятем салкыныннан туңды җан, катты күңел; / Һәр ягында бар җиһанның зәмһәрирдән чик күрәм* [шунда ук]. Шигырь, гомумән, тулысы белән яшәеш ямьсезлеген раслауга буйсындырылган, строфа саен җанны чолгап алган торгынлыктан котылуның мөмкин түгеллеге, җиһан кануннарының тамырдан үзгәрүе, мантыйкка сыешсызлыгы ассызыклана килә, җиденче-сигезенче строфаларда бу фикерләр иң югары дәрәҗәсенә җитә: *Акмый тышка мәгънәләр – кипкән күңелнең чишмәсе. / Калган урнында һәлакәт чокры, баткаклык күрәм. / Юк нәҗәт, фикрем чөерсәм дә үземнән үзгәгә; / Козгын – ислам гәүдәсендә, кәгъбәсендә пот күрәм* [шунда ук]. Лирик герой күңелен биләгән чарасызлык, өметсезлекнең соң чиккә җитүе үлемне яшәеш авырлыкларыннан котылу чарасы итеп күрүдә чагылыш таба: *И үлем! Мин син бер хәсрәт вә бер шатлык күрәм* [шунда ук]. Шигырьнең соңгы строфаларында хәстәлек мотивы физик һәм рухи газаплардан өзгәләнгән лирик геройның сызланулы кичерешләре аша реальләшә, ул инде язмышына буйсынган, көрәшеп арыган халәттә күз алдына килеп баса, укучы шагыйрь җанын биләгән тирән сагыш, сызлануны ачык тоя: *Ауру җанның бишмәте-тәнне дәваның төрлесе / Берлә һәр көнне ямыйм, иртән тагын ертык күрәм* [шунда ук]. Соңгы строфадагы өзелгән җыр образы укучыны янып-яшьнәп торган иҗат утының сүнүенә шаһит итә: *Бар иде ялгыз калып, җырлап юанган чакларым, / Ярты җырда инде күкрәкне тотам да йөткерәм!* [Шунда ук].

«Кыйтга» (1913) – Тукайның эчке дөньясын, гомеренең азагына якынлашуын сиземләүдән туган ачынулы җан авазын чагылдырган шигырь, сызланулы үкенү хисе әсәрнең лейтмотивына әверелә, аның һәр сүзеннән сагыш, бетмәс газап тама кебек. Беренче строфада көчсезлек, гомер ахырын тою, үткәннәрне уйлап үкенү мотивлары шигырьне экзистенциаль укылышка көйли, лирик геройның яшәешен характерлаган *кара көннәр* метафорасы аның күңел халәтенә аваздаш яңгырый: *Көчләремне мин кара көннәргә саклый алмадым, / Көннәремнең һичберен дә чөнки ак ди алмадым* [Тукай, 2 том, б. 284]. Икенче строфада исә шагыйрьнең үзе буларак күзалланган лирик ге-

ройның яшәү позициясе ачыла: *Булды юлда киртәләр, эттән күбәйде дошманым, / Чөнки залимнәрне, өстеннәрне яклый алмадым* [шунда ук], ягъни хакыйкатькә тугрылык – аның тормыш һәм иҗат мәсләге. Өченче строфада үкенү мотивы семантик төсмерләр хисабына баетыла, гомеренең азагы якынаюын, язмыш каршында көчсезлекне аңлаудан туган өметсезлек мотивы белән кушылып, үзенең шагыйрьлек миссиясен дөньяны агартуда күргән, әмма омтылыш-тырышлыкларының юкка булуына төшенгән шагыйрьнең ачынулы җан авазын җиткерә: *Кайтмады уч, бетте көч, сынды кылыч – шул булды эш: / Керләнеп беттем үзем, дөньяны пакьли алмадым* [шунда ук].

XX йөз башы татар шигъриятенең әһәмиятле бер үзенчәлеге – Шәрык һәм Гареб әдәби традицияләренең гаҗәеп синтезы. Сызлану фәлсәфәсенә хас үзенчәлекләр турында сүз алып барганда да, без экзистенциаль характердагы мотивларның Шәрык әдәбияты йогынтысында үскән татар сүз сәнгате өчен дә ят булмавын билгеләргә тиеш: хәсрәтләнү, елау/сыктау, ялгызлык, җәмгыятьтән читләшү кебек мотивлар татар әдәбиятында киң таралган, XX йөз башындагы яңа тенденцияләргә бәйле рәвештә, Гареб әдәбиятларына хас экзистенциализм фәлсәфәсе шушы җирлектә үсеп китә. Аерым бер шагыйрьләр иҗатында шушы яңа рухтагы агым төп үсеш юнәлешләрен билгеләп, әдипнең дөньяга карашын җиткерүдә төп терәк булып торса, күпчелек сүз ияләрендә, шул исәптән Тукай иҗатында да, ул аерым агым рәвешендә үсеп китми, теге яки бу шигъри үрнәкләрдә хис катламын, идеяне җиткерү өчен нигез булып тора. Ә инде Тукайның эчтәлеге, идеясе, фикер сөреше ягыннан тулаем сызлану фәлсәфәсе кысаларында каралырлык әсәрләре биографик фактлар белән алшартлана: аларның барысын да шагыйрь гомеренең соңгы елларында иҗат иткән һәм бу шигырьләренә күңелендәге чиксез үкенеч, хәсрәт, газапларын сыйдырган.

Әдәбият

Әдәби әсәргә анализ язау: Урта гомуми белем бирү мәктәбе укучылары, укытучылар, педагогика колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма / Д.Ф. Заһидуллина, М.И. Ибраһимов, В.Р. Әминева. Казан: Мәгариф, 2005. 111 б.

Габдулла Тукай. Энциклопедия / Баш мөх. З.З. Рәмиев. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. 864 б.

Загидуллина Д.Ф. Основные мотивы поэзии Габдуллы Тукая: отражение посвященной народу жизни // Научный Татарстан. 2011. № 2. С. 46–52.

Заһидуллина Д.Ф. Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 255 б.

Материалы к хронике жизни и творчества Габдуллы Тукая (1886-1907). Казань, 2018. 448 с.

Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 1 т.: шигъри әсәрләр (1904–1908). 407 б.

Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 2 т.: шигъри әсәрләр (1909–1913). 384 б.

Тукай турында замандашлары: Истәлекләр, мәкаләләр һәм әдәби әсәрләр җыентыгы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960. 256 б.

Ханнанова Г.М. Г. Тукайның башлангыч чор лирикасында матбугат темасы: төп мотивлар һәм жанр төрләре // Фәнни Татарстан. 2018. № 3. Б. 46–53.

Публикация статьи осуществлена в рамках научного проекта № 18-412-160012 РФФИ и Правительства Республики Татарстан

Мәкалә Россия фундаменталь тикшеренүләр фондының һәм Татарстан Республикасы Хөкүмәтенең финанс ярдәме белән 18-412-160012 номерлы фәнни проект кысаларында әзерләнде

Надыршина Ләйсән Рәдиф кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре